

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ STATİSTİK MƏLUMATLARDA

Ramilə Mustafayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

r.mustafayeva86@gmail.com

***Açar sözlər:** Statistika bürosu, sosial-iqtisadi vəziyyət, neft sənayesi, inhisarçı kapital*

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti sənədlər əsasında təhlil edilmişdir. Dövrün mənbələri arasında sənaye statistikasının məlumatları xüsusi yer tutur. Neft Sənayeçiləri Qurultay Şurasının müsbət işlərindən biri Statistika Bürosunu yaratması idi. Şuranın sisteməlik nəşr materialları arasında 1891-1915-ci illərdə buraxılmış "İcmallar" öz ardıcılığına görə fərqlənir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı üçün "hökumət statistikas" deyilən orqan tərəfindən çap olunan müxtəlif nəşrlərin materiallarının müəyyən əhəmiyyəti olmuşdu. Məqalədə təqdim olunan sənədlər araşdırılaraq təhlil edilir.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА В СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАНЫХ.

Рамяля Мустафеева

***Ключевые слова:** Статистическое бюро, социально-экономическое положение, нефтяная промышленность, монополистический капитал*

В статье на основе документов проанализировано социально-экономическое положение Азербайджана в начале XX века. Среди источников того времени особое место занимают данные промышленной статистики. Одним из положительных достижений Совета съезда нефтепромышленников стало создание Статистического бюро. Среди систематически публиковавшихся материалов Совета выделяются "Обзоры", издававшиеся в 1891-1915 годах, благодаря своей последовательности. В начале XX века материалы различных публикаций, выпускавшихся органами так называемой "государственной статистики", сыграли определённую роль в развитии исторической науки в

Азербайджане. В статье представленные документы исследуются и анализируются.

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF AZERBAIJAN IN THE EARLY 20TH CENTURY IN STATISTICAL DATA.

Ramila Mustafayeva

Keywords: *Statistical Bureau, socio-economic situation, oil industry, monopolistic capital*

The article analyzes the socio-economic situation of Azerbaijan in the early 20th century based on historical documents. Among the sources of the period, industrial statistical data holds a significant place. One of the positive achievements of the Council of Oil Industrialists' Congress was the establishment of the Statistical Bureau. The systematically published materials of the Council, particularly the "Reviews" released between 1891-1915, stand out for their consistency. In the early 20th century, the materials published by the so-called "government statistics" body played a certain role in the development of historical studies in Azerbaijan. The documents presented in the article are thoroughly examined and analyzed.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi vəziyyəti statistik məlumatlarda öz ifadəsini tapmışdır. Bəhs olunan dövr məhz bu məlumatların sürətlə artması, toplanması və nəşri ilə seçilir. Bu mənada statistikanın sənaye, aqrar, demoqrafik və digər növlərini qeyd etmək lazımdır. 1900, 1908 və 1910-1912-ci illərdə aparılmış üç sənaye statistikasından 1900-cü ildəki sənaye statistikasısı qismən Qafqaza aid edilmişdi. Bu barədə məlumatlar “Akzis vergisi qoyulmamış istehsal üzrə fabrik və zavodlar haqqında statistik məlumat” adlı topluda dərc edilmişdir [24]. 1908-ci il statistikasında dağ-mədən və neft sənayesindən başqa imperiyanın bütün sənaye sahələri əhatə olunmuşdu. Bu statistik qeydiyyatı yalnız Bakının neft müəssisələri daxil edilmişdir. Həmin statistik tədqiqatın nəticələri 1908-ci il üçün “Rusiya imperiyası fabrik-zavod emalı sənayesi üzrə statistik məlumatlar” adlı məcmuədə öz ifadəsini tapmışdır. 1910-1912-ci il siyahıyaalınması isə Rusiyanın yalnız Avropa hissəsinə aid idi.

Neft Sənayeçiləri Qurultay Şurasının müsbət işlərindən biri Statistika Bürosunu yaratması idi. Şuranın sisteməlik nəşr materialları arasında 1891-1915-ci illərdə buraxılmış “İcmallar” öz ardıcılığına görə fərqlənir. “İcmallar”da statistik məlumatlar hər il sentyabrın 1-dən, ya da yanvarın 1-dən dərc olunurdu. “İcmallar”ın “Mətn” adlanan I hissəsində neft sənayesinin

müxtəlif sahələri haqqında ümumi məlumat, “Əlavə” adlanan hissəsində isə neft sənayesinin müxtəlif sahələri üzrə müəssisələrin vəziyyəti haqqında adbaad məlumatlar verildirdi[1]. Hər bir mənbə 3 əsas bölmədən ibarət idi:mədənlər haqqında; zavodlar haqqında;neft və neft məhsullarının daşınması haqqında məlumatlar.

Çarizmin neft siyasətinin vergi məsələləri haqqında dəyərli məlumatları “Bakı neft sənayesinin xülasəsi” adlı illik icmallarda, aksiz və başqa gəlirlərin qaynağından ayrı-ayrı sənaye sahələri üzrə xülasələrdə, “Rus sənayesi və ticarətinə dəstək cəmiyyəti”nin əsərlərində, ayrı-ayrı yüksək rütbəli çar məmurları və idarələrinin hesabatlarında qorunub saxlanılmışdır.

Neftin neft-boru kəmərləri vasitəsi ilə nəqlinə münasibətin öyrənilməsi baxımından Russiya İmperator Texniki Cəmiyyəti nəzdindəki neft boru kəmərləri və neft işinin inkişaf tədbirləri üzrə komissiyanın əsərlərində qiymətli məlumatlar vardır.

1900-ci ilədək neft sənayesi müəssisələrinin yaradılması və onların fəaliyyəti üzərində hökumət nəzarətini imperiya Maliyyə Nazirliyi sisteminə daxil olan Ticarət və Manufakturalar Departamenti, sonradan isə yenə də həmin Nazirliyin Ticarət şöbəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. 1905-ci ildə Ticarət şöbəsi Ticarət və Sənaye Nazirliyinin tərkibinə daxil edildi. Bu şöbənin funksiyalarına yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə layihələrinin nəzərdən keçirilməsi də daxil idi.

Təsis olunan yerli şirkətlərin nizamnamə layihələri, xarici neft şirkətlərinin vəsatətləri Ticarət və Sənaye Nazirliyinin Ticarət şöbəsinə, oradan isə Nazirlər Şurasına göndərilir, daha sonra isə Dövlət Şurasının təsdiqinə verildirdi.Belə materiallar tam şəkildə rus imperiyasının maliyyə, ticarət və sənaye nazirliklərinin fondlarında qorunub saxlanmışdır.Ayrı-ayrı illər üzrə illik statistik toplular, neft sənayeçiləri üçün məlumat kitabçaları,neft sənayesinin durumu haqqında qısa statistik öçerklər əhəmiyyətli-dir.Dəmir yolu və su nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi və tənzimlənməsini öyrənmək baxımından Qafqaz və ABŞ-da neft hasilatı işlərinin müqayisəli təhlilinə həsr edilmiş təsvirlərin, habelə dağ-mədən sənayesinin ayrı-ayrı sahələri üzrə ümumi xülasələrin materialları da bu qəbildəndir.

Çoxsaylı sənəd və külliyyatlar içərisində “İnhisarçı kapital Rusiya neft sənayesində” adlı məcmuəni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çarizmin xarici kapitalla münasibəti, neft sənayesində inhisarlaşma prosesləri, inhisarların dövlət strukturları ilə qovuşması və başqa problemlərin ətraflı öyrənilməsi baxımından məcmuənin əhəmiyyəti böyükdür.

Çar Rusiyasının neft siyasətinin tarixi üzrə sənədli materialların əsas hissəsi bu sahəni idarə edən dövlət idarələrinin Sankt-Peterburq şəhərindəki Rusiya Federasiyası Dövlət Tarix Arxiv fondlarında saxlanılır. Bu fondlarda çarizmin aksiz siyasəti, neft sənayesinin inkişafına yönəlmiş tədbirlər, Neft

Sənayeçiləri qurultaylarının çağırılması, orada müzakirə edilən məsələlər, qəbul edilən qərarlar, neft boru kəmərlərinin çəkilməsi, dəmiryolu işinin nizamlanması, neft sənayesi üzrə səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamələri haqqında qiymətli materiallar qorunub saxlanmaqdadır[3].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkarlarının fəaliyyətlərini səciyyələndirən izahlar “Yeni inqilabi yüksəliş illərində Azərbaycanda fəhlə hərəkatı” adlı sənədlər toplusunda cəmlənmiş sənədlərə əlavə olunmuşdur. “SSRİ tarixinə dair materiallar”da toplanmış sənədlər də diqqətəlayiqdir. Burada “Bakı ağ neft zavodları ittifaqı”nın təsisi və ölkə ağ neftinin birgə ixracı barəsində müqavilələrin layihələri verilmişdir.

H.Z.Tağıyevin firmasının yaranması və fəaliyyəti tarixinin öyrənilməsi üçün “Rusiyanın neft sənayesində inhisarçı kapital: 1883-1914” toplusu böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu topluda H.Z.Tağıyevin inhisarçı birləşmələrdə iştirakını, neft məhsullarının ixracı uğrunda mübarizəsini işıqlandıran qiymətli sənədlər və bu sənədlərin izahları toplanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra əsərlərdəki məlumatların diqqətlə yoxlanmasına və dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var, çünki bunlar bir çox hallarda ziddiyyətli və kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. H.Z.Tağıyevin fəaliyyətinə qiymət verərkən bütün nəşrləri, o cümlədən N.Nərimanovun Tağıyev haqqında 1900-cü ildə çap olunmuş kitabçasını, habelə H.Z.Tağıyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinin, bir qədər düzxətli də olsa, müəyyən təhlilini əks etdirən “Kommunist” qəzetindəki nekroloq məqaləni də nəzərə almaq lazımdır[4]. 1906-cı ildə Bakıda Müsəlman Müəllimlərinin I qurultayında N.Nərimanovun çıxışına qarşı – Tağıyevin çıxışına da diqqət yetirmək vacibdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı üçün “hökumət statistikasını” deyilən orqan tərəfindən çap olunan müxtəlif nəşrlərin, yəni Bakı və Gəncə quberniyalarına, Zaqatala mahalına dair tərtib edilmiş hesabat və icmalların, müxtəlif nazirliklərin orqanları və idarələrinin məlumatlarının, mədən və fabrik müfəttişliyi materiallarının müəyyən əhəmiyyəti olmuşdu.

İlk mənbə xarakteri daşıyan həmin qrup nəşrlər içərisində 1885-ci ilədək “Rusiyanın mədən-zavod məhsuldarlığı” adı ilə çıxan, sonralar isə “Rusiyanın mədən-zavod sənayesi haqqında statistika məlumatı məcmuəsi”, “Rusiyanın fabrik-zavod sənayesi haqqında məlumat məcmuəsi”, “Fabrik müfəttişləri hesabatları məcmuəsi” adlandırılan illik məcmuələri, quberniyalar üzrə icmalları qeyd etmək lazımdır[16]. Demografik statistikanın-1897-ci ildə əhalinin Ümumrusiya miqyasında ilk siyahıya alınması, 1899 və 1903-cü illərdə Bakı əhalisinin və xüsusilə Bakı proletariyatının müxtəlif qruplarının nəzərdən keçirilməsi, 1913-cü il siyahıyaalma materiallarının da böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Kəndli məsələsi ilə əlaqədar AMEA Tarix İnstitutunun arxivindəki fondlarda xeyli material vardır. Dövrün öyrənilməsində kameral (əhali) siyahıyaalınmanın əhəmiyyəti vardır. Bu mənbədə tam olmasa da, Azərbaycanda

demoqrafik proseslər izlənilmişdir. Burada Azərbaycanın şəhər əhalisinin yaş, milli və silki tərkibi haqqında məlumatlar vardır.

Tarixşünaslıqda belə bir fikir mövcuddur ki, 1873-cü il kameral təsvirində məlumatlar azaldılmışdır, əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumatlar tam əhatə olunmamışdır[12,s.57]. 1873-cü il kameral təsvirinə nisbətən 1886-cı ildə ailə siyahıları üzrə tərtib olunmuş statistik məlumat müfəssəl və tam hesab olunur[18]. 1886-cı il məlumatlar toplusundan aydın olur ki, təbii artım və ailələrin bölünməsi hesabına evlərin sayı artmışdır. Buradakı ailə siyahılarında şəhər əhalisinin artım dinamikası, sosial tərkibi və əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatçılar tez-tez 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında keçirilən Birinci ümuməhali siyahıyaalınması məsələlərinə müraciət edirlər[7]. Burada imperiyanın bütün quberniyalarında əhalinin sayı,nisbəti, təhsili barədə məlumatlar vardır. 1897-ci il siyahıyaalınmasında ilk dəfə yerli əhalidən olmayanların silki quruluşu haqqında məlumatlar da verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəhərlər haqqında demoqrafik məlumatlar şəhər ətrafı yaşayış məntəqələrini də əhatə edir. Bu mənbə kapitalizm dövründə demoqrafik prosesləri tədqiq etmək baxımından qiymətlidir. Bir sıra mənbələr Azərbaycan və onun bölgələri haqqında statistik məlumatlar vermək baxımından əhəmiyyətlidir[15,16].

XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neft sənayesinə dair Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının nəşrləri o dövr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Şura statistika materiallarının toplanması və çap edilməsinə çox az vəsait buraxır və məlumat kitabçaları “Bakı neft sənayesi icmalları”(1891-1915),” Neft sənayeçilərinin məlumat kitabçaları”(1897-1917) hesab edilirdi. Lakin XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində hər il çıxmağa başlayan bu məlumat kitabçaları ilk mənbə olaraq, Bakı rayonunda neft hasilatı, emalı və daşınması,həmçinin neftin və neft məhsullarının qiyməti haqqında maraqlı məlumat verirlər. Bəzən, Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının arzusundan asılı olmayaraq, həmin nəşrlərdə, xüsusən “Bakı neft sənayesi icmallarında” neft mədənlərindəki fəhlələrin sayı və onların vəziyyətinin bəzi göstəriciləri haqqında məlumatlar da çap edilirdi.

Dövrün sosial-iqtisadi və mədəni həyatına aid mənbələrə Rusiya imperiyasının müxtəlif idarələrinin nəşr olunmuş məlumat kitabçaları, stolüstü təqvimlər, illik məcmuələr, fabrik-zavod və kустar sənayenin təqvim kitabları, quberniya hesabatları və icmalları, maliyyə-kredit və bank hesabatları daxildir. Elmi tədqiqatlar zamanı bu mənbələrdən götürülən məlumatlardan istifadə olunarkən, faktlar müqayisə edilməli və ziddiyyətli məqamlar qeyd olunmalıdır.

Qafqazda mühüm vəzifələrdə işləmiş ayrı-ayrı çar məmurlarının xatirələri bizə kəndli islahatının keçirilməsi, bu aqrar qanunları həyata keçirənlər, bəy komissiyaları haqqında sanballı məlumatlar verir[6].Çarizm Cənubi Qafqazda özünün gələcək siyasətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə XIX əsrin

80-ci illərində bütün dövlət kəndlilərinin vəziyyətini öyrənməyi qərara almışdı. Toplanmış materiallar çoxcildlik kitablarda nəşr edilmişdir [14].

XIX əsrin ikinci yarısında aqrar və vergi məsələləri, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə haqqında İ.L.Seqalın, O.Seminin, V.P.Krivenkonun, V.Geyevskinin, S.Zavaryanın, İ.Alibekovun, V.M.İvanenkonun, S.A.Yegiazarovun əsərlərində xeyli materiallar toplanmışdır [19,20,21,22,23, 13,8,10,5, 12,9]. Qafqazda canişinlik etmiş çar məmurlarının fəaliyyəti, yerlərdə gördüyü işlər barəsində yazılmış əsərlər də bu problemə həsr olunmuşdur.

Mətbuat da mənbəşünaslığın mühüm bir növünü təşkil edir. XIX əsrin ikinci yarısında yaranan milli mətbuat (“Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” və s.) Azərbaycanın bəhs olunan dövrdəki həyatının güzgüsü, həm də mübarizə tribunası idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. 1898-ci ildə Qafqazda nəşr olunan 41 adda dövrü nəşrdən 5-i (12%) Bakının payına düşürdü ki, bu da Cənubi Qafqazda rus dilində nəşr olunan qəzet və jurnalların (cəmi 28 idi) 20%-ni təşkil edirdi. Əgər erməni və gürcü dillərində 13 mətbuat orqanı çıxırdısa, Azərbaycan dilində heç bir mətbuat orqanı yox idi. 1899-1903-cü illərdə Bakıda dövrü mətbuata 3 yenisi əlavə olundu. 1903-cü ildə Tiflisdə azərbaycanca yeganə qəzet “Şərqi-Rus” nəşrə başladı [2,s.228]. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə Bakıda Azərbaycan dilində 12 yeni mətbuat orqanı meydana çıxdı. Ümumiyyətlə, 1907-ci ilin fevralınadək Azərbaycanda 227 dövrü mətbuat orqanı nəşr edildi. Onlardan 30% (66 adda) milli mətbuat orqanları, 50% (119 adda) rusdilli qəzet və jurnallar idi ki, onlar Bakıda, Gəncədə və Şuşada nəşr edilirdi. 1906-1911-ci illərdə Həştərxan, Peterburq və İrəvanda da Azərbaycan dilində mətbuat orqanları nəşr edildi. 1917-ci ilin fevralınadək nəşr olunan qəzet və jurnalların 60%-i 1905-1907-ci illərin payına düşür, onların bəzisi sonrakı illərdə də çıxmışdı. Bu da ictimai-siyasi həyatın oyanışı, mətbuata marağın artması ilə bağlı idi.

“Şərqi-Rus” (1903-1905) qəzetinin nəşri ilə publisistlərin və ədəbiyyatşünasların yeni nəslinin formalaşması başlandı. M.Şaxtaxtinski, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Ağayev, F.Köçərli, M.S.Ordubadi, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəcəfov (Qəmküsar), M.Ə.Rəsulzadə, H.Cavid (Rəsizadə) və başqaları bu qəbildən idi. Mətbuat orqanlarında publisistlərin sıraları xeyli genişləndi. Onlardan Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, N.B.Vəzirov, M.Hadi, A.Şaiq, Əli Rza (Şamçızadə), S.Mümtaz kimi ədibləri və publisistləri göstərmək olar. “Həyat”da H.Zərdabinin, Ə.Hüseynzadənin, N.Nərimanovun, “İrşad”da isə Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyovun məzmunlu yazıları öz aktuallığı ilə seçilirdi.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinə dair yaranmış mənbələrin çox hissəsi Rusiya imperiyasına məxsus rusdilli dövlət sənədləridir. Bu mənbələr əsasında Azərbaycanda kapitalizmin

genezisini, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda keyfiyyət dəyişikliklərini izləmək mümkündür. Bu məxəzlər imperiyanın maraq və mənafeyinə uyğun tərtib edilərək, imperiyanın mövqeyini Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlətmək məqsədini güdür və tənzimləyici xarakter daşıyır. Mənbələrin müxtəlif növlərində - kargüzarlıq, aktlar, qanunlar, fərmanlar, əsasnamələrdə yeni yaranan burjuazıyanın mənafeyi gözlənilirdi. Doğrudur, məlum səbəbdən bu mənbələrdən tam obyektivlik gözləmək olmaz, ancaq etiraf etmək lazımdır ki, əgər bu mənbələr olmasaydı, bəhs olunan dövrdə Vətənimizin tarixi gerçəkliyini tədqiq etmək olmazdı. İstər çarizm, istər sovet, istərsə də müstəqillik illərində tarixçilər bu sənədlərə istinad edərək tarixi əsərlər yazmışlar. Lakin elmi-tədqiqat zamanı bu mənbələrdən götürülən fakt və iqtibaslara tənqidi yanaşılmalı, digər mənbələrdəki fakt və iqtibaslarla müqayisə edilməli, ziddiyyətli məqamlar qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq seriyası, 1980, №3, 50 s.
2. Azərbaycan tarixi. VII cildə, V cild. Bakı. 2008. 693 s.
3. Kərimov N.Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının neft siyasəti:/ tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı. 2015. 155 s.
4. Kommunist.- 13 sentyabr 1924-cü il
5. Алибеков И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом обществ, Тифлис, 1906
6. Барон Н. Воспоминании из моей жизни (Крестьянская реформа в Закавказском крае). Русский архив, 1892, №28
7. Гагемейстер Ю.А. Статистическое описание Шемахинской губернии; Кавказский календарь на 1832 г. Тифлис. 1848.
8. Геевский В.Краткий очерк земледелия за Кавказом. Тифлис. 1887
9. Егиазаров С.А. Исследование по истории учреждений Закавказье. Т.1, Сельская община, Казань.1889
10. Заварян С.Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг. СПб,1907
11. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого князя Михаила Николаевича. Тифлис.1901
12. Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. Москва.1982
13. Кривенко В.П. Кавказские очерки, СПб.,1910.

14. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. I-VII, 1885-1888; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. I-V, 1887-1888.
15. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. Тифлис. 1902
16. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. VIII, Тифлис. 1889 (СМОМПК)
17. Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. ч. I. Тифлис. 1902
18. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис. 1893
19. Сегаль, И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис. 1912. 296 с.
20. Сегаль, И.Л. Русские поселяне в Елизаветпольской губернии. Елизаветполь. 1890
21. Сегаль, И.Л. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии, Тифлис. 1902
22. Семин, О. Основные вопросы местного самоуправления. Баку. 1912
23. Семин, О. Великая годовщина, Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе. Киев. 1911
24. Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 г. СПб., 1908.